ЗБОРНИК РАДОВА ГЕОГРАФСКОГ ФАКУЛТЕТА
BULLETIN OF THE FACULTY OF GEOGRAPHY
ГОДИНА 2003. СВЕСКА LI
YEAR 2003. TOME LI
UDC 911.3:33 (497.11)

Научни прилог

ПЕРСПЕКТИВЕ И ПРОБЛЕМИ РАЗВОЈА СТОЧАРСТВА У СЈЕНИЧКОМ КРАЈУ

Др Мила Павловић, Др Дејан Шабић*

Извод: Сјенички крај је део Рашке регије. Налази се у југозападној Србији. По својим природним одликама најбоље услове за развој на овом простору има сточарство. Природну основу сточарства чине пространи пашњаци и ливаде. У структури земљишног фонда, ливаде и пашњаци заузимају 89,5% пољопривредних површина. По подацима из 2002. године на територији Сјеничког краја било је 27.462 грла говеда и 26.198 оваца. Посебну специфичност овог краја представља катунско сточарство.

Кључне речи: Сјенички крај, Пештерска висораван, говедарство, овчарство, катунско сточарство.

Abstract: Sjenica's region is a part of the Raska region. The area is situated in the southwest of Serbia. Regarding the ground configuration this asre is sutanable for the development af animal production, under meadows and pastures. The biggest part of agicultural land, 89,5%, is under the meadows and pastures. According to the 2002 census the population of the Sjenica's region kept 25.430 cattles and 66.090 sheeps. In intent of regular use of pasture's surfaces is spread seasonal cattle – breeding.

Key words: Sjenica region, the plateau of Pešter, sheep-breeding, cattle – breeding, seasonal flats.

УВОД

Проучавајући пољопривреду у Сјеничком крају, може се уочити да је она од праисторије па до почетка XXI века заснована највише на сточарству и нешто мање на земљорадњи. Сточарство је временом постало основна делатност становништву, које је својом организацијом и структуром, али и вредношћу производње, успело да сачува доминантност у структури привреде овог краја. Такав статус сточарство је обезбедило, пре свега, захваљујући природним условима: морфологији терена, надморској висини, клими, структури

* Рецензију урадио проф. др Раде Давидовић

пољопривредних површина и степену економског развоја. Узајамно дејство наведених фактора условљава и економску вредност сточарске производње, која се није битније мењала са изменом структуре пољопривредних делатности. Упоредни развој сточарства и земљорадње везује се за далеку прошлост и проистиче из чињенице да су се сточарска домаћинства бавила и земљорадњом, како би обезбедила основне ратарске културе.

РАЗВОЈ СТОЧАРСТВА У ПРОШЛОСТИ

Сточарство је и на почетку XXI века остало примарна делатност становништва Сјеничког краја. Физичкогеографска својства условила су да је овај простор био предодређен за ову грану пољопривреде. Поред тога, Сјенички крај је био и позната транзитна етничка област, преко које су се кретали сточари према суседним долинама. У XIX и првој половини XX века из овог краја су извожени сточарски производи: крзна од дивљачи, восак, мед и друго.

Топографски називи указују на то да су највише трагова оставили Срби – сточари. Било је и сточара влашког порекла, о чему сведочи назив села Урсуле и Крајстанишар на Пештеру. О структури сточара и броју стоке најбоље сведочи турски тефтер из 1585. године. То је први период турске владавине, па се може рећи да је таква структура становништва била и раније. По том попису, број стада кретао се од 50 до 999. Поред сточара Срба помињу се и сточари–хајмани (*номади*). Говеда, козе и коњи у XVIII и XIX веку нису пописивани, јер су Турци били заинтересовани једино за гајење оваца, због вуне и меса. Стање у овчарству током XIX века најбоље илуструју следећи подаци: Задруга Гајевићи из Биоца 1878. године имала је 1.000 оваца, 80 говеда и 30-40 коња, задружна кућа Смаил-аге Куртановића у Тузињу 500 оваца, 100 говеда и 40 коња, а Ташко Турковић у Долићима, чија је задружна породица 1938. године имала 60 чланова, 130 говеда (*50 крава*), 1.200 оваца (*400 својих и 800 на ортаклук*) и 40 коза (Лутовац М., 1977, 160).

Са изменом социоекономских односа у Сјеничком крају током друге половине XIX века распадају се велике породичне задруге што је условило и смањење броја стоке по домаћинству, пре свега оваца. Међутим, овај процес био је спорији на Пештерско-сјеничкој висоравни у односу на суседне области. На такво стање утицали су,

пре свега, природни услови, јер су обронци Гиљеве и околних планина погодни за испашу оваца. Вишевековно гајење оваца условило је да је одгојен посебан сјеничко-пештерски сој овце, тзв. *праменка*, која се 50-их година XX века очувала у неколико села на Пештеру: Буђеву, Долићима и Бороштици (Лутовац М., 1977, 162).

Током XIX века, говедарство је у Сјеничком крају било добро развијено. Говеда су коришћена не само за обављање пољопривредних послова, већ и за продају. На основу података из 1878. године говеда и овце су извожене у Дубровник и Грчку. За сјеничко-пештерско сточарство везано је и гајење коња. Број коња се кретао 10-40 по домаћинству. Добри коњи су гајени у Тријебинама, Раждачини и Расни (Павловић М., 2003).

ПРИРОДНИ ФАКТОРИ У ФУНКЦИЈИ РАЗВОЈА СТОЧАРСТВА

Основно обележје Сјеничко-пештерског краја, а пре свега Пештерске висоравни, јесу ливаде и пашњаци. Сјеничко-пештерска област ливада и пашњака је уз Дурмиторску, по површини и економском значају друга у земљи и прва у Србији. У структури пољопривредних површина 1974. године ливаде су чиниле 23,23%, а у 2001. години 31,62%, док су у истом периоду пашњаци захватали 57,73%, односно 55,17%. Таква структура површина најбоље указује на природне услове за развој сточарства.

Табела 1. Пољопривредне површине општине према начину коришћења 1974. и 2000. године
Table 1. Agricultural areas of community to style in the use (1974. and 1991.)

пољопривредна производња	година			
	1974.		2001.	
	површине			
	ha	%	ha	%
пољопривредна површина	85654	100	81058	100
оранице и баште	16252	18,97	84`18	10,38
жита	10857	12,68	3708	4,57
повртарско биље	589	0,69	358	0,44
сточно крмно биље	785	0,92	1678	2,07
воћњаци	53	0,06	71	0,09
ливаде	19900	23,23	25640	31,62
пашњаци	49449	57,73	46956	57,91

На основу теренских истраживања, али и према морфометријским и топографским обележјима, у Сјеничком крају се

могу издвојити четири пашњачка рејона: Сјеничка котлина, Пештер, Гиљева и Велика Нинаја (Павловић М., 2003).

У самој Сјеничкој котлини могу се издвојити још три мања рејона. Један се налази северно од Сјенице, око Увца и Радевске реке до Кладнице и Доњих Горачића. За овај рејон је веома битно да су пашњаци и ливаде квалитетни и да не оскудевају површинским водама. Други, или средишњи рејон, обухвата ливаде и пашњаке у Сјеничком пољу, Равним Блатинама, Штаваљском басену, на Дубињу и на терасама Медаре и Бреза. У алувијалним равнима Вапе и Јабланице и у Штаваљском басену заступљене су ливаде. Трећи пашњачки рејон обухвата делове Сјеничке котлине, изнад 1.100 m н.в., и досеже до планинских венаца који окружују котлину. У западном делу котлине налази се пашњачки рејон Царичине, смештен између Увца и притока. Царичина располаже са око 4.000 ha пашњака и сенокоса (Крстић О., 1956, 200).

Пештерском рејону припадају Пештерско поље, западни ободни део котлине, крашки простор око Расна, Камешнице, Вранатића и крашке површи Жари и Крајиште. Интересантно је истаћи да је у Пештерском пољу око 5.000 ha под пашњацима и ливадама (*98% његове површине*). Ово поље се цело коси, а испаша је могућа и после косидбе. Планински део рејона суочен је са ерозијом која условљава деградираност пашњака и оскудицу у површинској води. Само на Гиљеви има више од 12.000 ha који немају воду (Павловић М., 2003). За Нинају је везан још један пашњачки рејон. Поред Нинаје, пашњачком рејону припадају Хомар и Суви крш. Овај рејон обухвата око 4.500 ha планинских пашњака. Средња надморска висина предпланинских пашњака износи 970 m, док се пашњаци на Нинаји и Хомару налазе на 1.150-1.200 m (Поповић З., 1990/91, 108).

На основу изнетих података, с правом се може закључити да ливаде и пашњаци представљају најзначајније природно богатство Сјеничког краја. Оне захватају 72.596 ha што је 89,51% укупних пољопривредних површина. Насупрот томе, оранице и баште чине свега 13,17% пољопривредних површина. Мале ораничне површине, неповољни климатски услови (*дуге и хладне зиме које условљавају кратак вегетациони период*) и педолошки покривач, утичу на слаб развој земљорадње. Насупрот томе, богатство краја у ливадама и пашњацима условило је да сточарство кроз векове има доминантну

улогу у пољопривреди, али да још увек нема онакав статус какав му пружа природна основа.

РАЗВОЈ СТОЧАРСТВА ПОСЛЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

Кроз векове присутно, планинско–пашњачко сточарство задржало је своје основно обележје и у периоду после Другог светског рата. Природни ресурси пружали су одличну основу за развој, пре свега овчарства, а затим и говедарства у овом крају. Међутим, истраживања на терену и статистички подаци указују на то да су се развојни процеси одвијали у негативном смеру.

Табела 2. Структура сточног фонда 1973-2001. године
Table 2. Structure of the cattle fund (period 1974. – 2001.)

године	говеда	свиње	овце	коњи
1973	24486	1096	71429	5249
1981	35624	538	68676	4470
1991	28547	151	42104	2708
2001	27462	767	26198	-

Поред тога што је сточарство основно занимање становништва овог краја, оно се одвија на примитиван начин о чему сведочи ниска сточарска продуктивност. Заступљено је екстензивно сточарство које захтева ангажовање већег броја људи за чување стоке, што је у данашњим условима све теже. Значајан покушај државе да унапреди сточарство у Сјеничком крају везан је за 1945. годину када је обновљен рад „*Државне сточарске станице*", са циљем унапређења производње на читавој висоравни променом расног састава стоке. За кратко време станица је имала 118 оваца и 117 јагњади. Успешан рад станице условио је да Влада НР Србије донесе 1946. године одлуку да сточарска станица постане државно предузеће под именом Земаљска овчарска фарма „*Пештер*", са седиштем у Сјеници. У периоду који је следио, ова фарма је више пута мењала назив, али је основна делатност остајала иста. Тако је 1954. променила име у Сточарска фарма „*Пештер*" и под тим именом је радила све до одлуке о ликвидацији 1956. године. Исте године основано је Пољопривредно предузеће „*Гиљева*". Како је ова фарма имала шири друштвени значај, пред њу су били стављени и основни задаци: производња приплода сјеничког соја и рад на оплемењивању *сјеничке овце*. Поред тога она је производила млеко, млечне

производе, стоку за тржиште и интензивирала развој ратарства (Поповић З., 1990/91, 149).

Оснивање фарме било је од великог значаја за сточарство овог краја. Поред производње у оквиру фарме, она се одвијала и на катунима. Измена расног састава стоке условила је и квалитетну производњу, али и пласман производа који су били све траженији на тржишту. Све је то довело до побољшања живота људи у Сјеничком крају.

На основу истраживања на терену развој фарме и активирање сеоског подручја, условили су организовање сточарско-ратарских испостава у Карајукића Бунарима, Дивљој Реци, Великом Дубињу, Сухом Пољу, Раковачким Бунарима, Вранетићима и Црвеној Локви. Како су 1954. и 1955. година биле сушне, дошло је до несташице сточне хране. То је условило и формирање испостава: „*Златибор*", „*Самајила*" и „*Босна*" (у Западној Србији и Источној Босни). Испоставе су биле удаљене 5-32 km од фарме што је отежавало сарадњу. Међусобна удаљеност показала се као ограничавајући фактор у даљем пословању фарме (Павловић М., 2003).

Једна од већих испостава била је у Ракочким Бунарима. Овде су почетком 1948. године зидани камени овчарници, који су могли да приме до 2000 оваца. Поред овчаника, постојале су просторије за смештај и боравак чобана. Свака од испостава имала је чобане, соларе, музаре и сираре. На почетку свог рада фарма је производила традиционални сјенички сир, а касније и сир фету. Због технологије производње сира, радници су одлазили на обуку на фарме у Источној Србији и Македонији. Увођењем нове технологије, на фарми се почео производити и маслац (Поповић З., 1990/91, 151).

У годинама успешног пословања Земаљске овчарске фарме „Пештер", а у циљу искоришћавања квалитетне вуне подигнуте су и ћилимарске радионице. Радионица је у почетку имала 40-50 примитивних разбоја, а на сваком биле су запослене по две раднице. Производи ове радионице продавали су се широм тадашње Југославије, са чувеним шарама: *Рашићева шара, Грожђе, Поло*, итд. (Поповић З., 1990/91, 152).

Успешно пословање фарме одвијало се све до 1955. године када се бележе губици, што је условило њену ликвидацију, а наследило ју је поменуто Пољопривредно предузеће „*Гиљева*", које је пословала до 1958. године. У том периоду фарма је имала око 22.000 оваца. Овце су се са Пештера гониле на зимовање на

Романију. После 1958. године настала је Земљорадничка задруга „*Сјеница*" која је настала спајањем више земљорадничких задруга. Током 1973-1974. године удруживањем задруге „*Сјеница*" са Шумским газдинством „*Озрен*" настаје ПШК „*Пештер*", који под тим именом постоји до 1989. године. У међувремену је 1977. године у састав комбината ушло и Угоститељско предузеће „*Борићи*". Крајем 1989. године пољопривредно-шумарски комбинат „*Пештер*" дели се на три радне организације: ПК „*Пештер*" (и данас постоји под тим именом), Шумско предузеће ДП „*Озрен*" (1991. улази у састав „*Србијашума*") и Угоститељско предузеће ДП „*Борићи*".

Све до 1976. године у оквиру комбината нису гајене овце, да би се са узгојом кренуло тада. У периоду 1986-1987. године урађене су савремене фарме за 6.000 оваца и 1.000 коза. Такође је урађена и фарма на Дубињу за 200 крава. Током 1993-1994. године комбинат је имао око 4500 оваца, 400 коза и 200 крава и 70 радника. На почетку XXI века комбинат се налази у великим проблемима. Два пута је до сада расписивана аукција за продају, али безуспешно јер је комбинат пословао са великим губицима. Један од разлога пропасти овог комбината јесте и инфлација у периоду 1992-1993. године, а млечне прерађевине које је производио било је тешко сачувати.

Основна делатност ПК „*Пештер*" јесте узгој стоке (*овце и говеда*), производња приплодног материјала, млека и млечних производа и меса, затим узгој и производња семена жита и семена трава и остале сточне хране. У оквиру комбината била је развијена и трговина на мало (*поседовао је 35 продавница*). Продавнице су се већином налазиле на селу и углавном су служиле за то да се локално становништво снабдева неопходним производима. Поред тога, комбинат је имао продавнице у Сарајеву (1), Подгорици (2), Косовској Митровици (1), и остале су се налазиле у Сјеници. Скоро свако веће село имало је продавницу која је истовремено била и откупна станица. Са престанком рада комбината замро је и организовани откуп стоке. У 2003. години многа јагњад нису продата јер није било организованог откупа. Због недостатка радне снаге сада се много више производи месо (Павловић М., 2003).

ОВЧАРСТВО

Овчарство је водећа сточарска грана у Сјеничком крају. На основу истраживања на терену може се рећи да нема сеоског

домаћинства које у свом сточном фонду нема оваца. Позната овчарска села су: Црвско, Долиће, Угао, Буђево, Расно, Цетановићи и Раждагиња. Овце се углавном гаје на висинама од 1200-1500 m. Из статистичких података се види да је на Пештеру 1945. године било 69.670 оваца. Од тада, па све до 1981. број оваца расте, да би 2001. године износио 26.198. Број оваца у последње две деценије XX века смањио се за 42.488. Ови подаци су забрињавајући и указују на стање и однос према овој грани. Нагло опадање броја грла у тесној вези је вези са пропадањем ПК *„Пештер"*, али и са смањењем тржишта, распадом бивше Југославије. Смањење броја оваца је драстично, тако да се на почетку XXI века не могу срести бројна стада. У овом крају се гаји позната домаћа *праменка*, која може да произведе око 60 l млека годишње. Са оплемењивањем сјеничке овце (*меринизација*) почело се још 1934, да би се наставило после Другог светског рата у оквиру фарме ПК „Пештер" у селима: Пожерац, Буђево и Штаваљ (Павловић М., 2003).

На основу теренских истраживања може се закључити да је сјеничко-пештерско овчарство ушло у дубоку кризу. Један од разлога јесте недостатак хране током зиме. Велики број сеоских домаћинстава лети је имао стада од 200 до 300 оваца, а у зими их је смањивао због недостатка хране на 20-30. У Буђеву су некада гајене најбоље овце, а данас су стада оваца овде права реткост.

Други, озбиљнији разлог за смањење броја оваца је исељавања становништва са села. Срби из Сјеничког краја градили су куће у Чачку, Краљеву и Крагујевцу, док се муслиманско становништво селило у Сарајево и у Западну Европу. Са села се углавном селило младо становништво. Поред тога и развој индустрије у самој Сјеници условио је миграције село-град. То је утицало да је на селима углавном остала старија популација. Тако да је тешко вратити овчарство на претходни ниво јер нема младих људи који би се њиме бавили, док се у говедарству још нешто може поправити. Услов за побољшање стања јесте пре свега гарантовани пласман производа. Држава би требало да се у области овчарства ангажује кредитима. Ранији кредити нису одлазили наменски, што би сада морало строго да се контролише.

Стање у овчарству најбоље илуструју подаци добијени на терену. У селу Кијевци, породица Тахира Куртовића имала је некада више од 1000 оваца, а данас има 60 оваца. Разлог за смањење сточног фонда је то што млади не желе да се баве сточарством и како

мештани кажу: „хоће да буду господа без факултета". Омладина из села углавном се иселила у Немачку, Швајцарску и Италију. Многи су куће изградили у Сјеници или Сарајеву и тамо живе са породицама. Оваква оријентација је разумљива, ако се има у виду да на почетку XXI века село нема пут. Млади су одлазили, а старији и средовечни су остајали јер нису имали перспективу на другом месту (Павловић М., 2003).

Најбољи пример интензивног исељавања младог и радно способног становништва је село Црвско, које почетком XXI века делује пусто. Основна школа нема ниједног ђака. Мештани указују на проблем немогућности продаје својих сточарских производа, јер купаца нема. Излаз из такве сиутуације виде пре свега у изградњи квалитетног пута, који би их повезао са Сјеницом (струју су добили тек 1978. године) и у сигурном откупу производа (Павловић М., 2003).

Село Долићи некада је било познато по узгоју оваца и производњи овчјег сира. Све до 1985-1986. године свака кућа имала је 50-200 оваца, а село 12.000-13.000 оваца. У 2004. години село има само око 1.500 оваца. Разлог драстичног смањења је немогућност продаје оваца и овчарских производа, али и исељавање становништва. Породица Турковић пре пет година имала је 120 оваца, а сада 20. Мештани су мишљења, када би држава дала повољне кредите за обнављање сточног фонда, када би се изградио пут, село добило струју, телефон и воду, и када би се обезбедио сигуран откуп производа, сточарство и село имало би сигурну будућност (Павловић М., 2003).

ГОВЕДАРСТВО

Говедарство је по значају друга грана сточарства у овом крају. Села позната по узгоју говеда су: Штаваљ, Богачићи, Горња и Доња Вапа, Чедово и Гоње. Налазе се у близини Сјенице. Поред природних услова, на развој говедарства утицала је близина тржишта. Број грла говеда се мења и према попису из 1933. године било је 25.174. Други светски рат условио је знатно смањење, па је 1945. било само 4.874 грла говеда. После Другог светског рата говедарство се интензивније развија, па је 1981. било 35.624, 1991. године 28.242, а 2002. – 27.462 грла. Подаци указују на то да и број

грла говеда опада, и да је и ова грана сточарства ушла у кризу, али нешто мањег интензитета него овчарство.

У овом крају је до скоро била заступљена примитивна раса говечета – *буша*. Ова раса је 70-их година XX века била заступљена са преко 90% у Сјеничком крају. Буша је гајена због велике радне способности, док јој је плодност и продуктивност мала. И данас се на том простору среће ова врста говечета, која се користи за вучу и обраду земље. Под утицајем ПК „*Пештер*" дошло је до промене расне структуре у говедарству. Прво се гајила црно-бела раса, а сада је доминантно шарено говече–*сименталац*. У оплемењивању расе ишло се на гајење млечног типа говечета. У структури говеда, данас је са око 60% заступљена оплемењена раса и са 40% буша. ПК „*Пештер*" је углавном откупљивао говеда са сеоског простора и вршио откуп млека. У 2004. години у Сјеници постоји пет приватних млекара које откупљују млеко са сеоских простора. Купци млека су из Тутина и млекара из Севојна. Све је то недовољно да би говедарство добило онакав статус какав би требало да има у овом крају (Павловић М., 2003).

Гајење коња и свиња у овом крају има много мањи значај у односу на претходне две гране. Коњи су у овде коришћени за пренос товара и за пољопривредне послове (*вршидба*), за јахање и знатно мање за превоз. Статистички подаци такође показују да се број коња осетно смањује. По попису из 1953. године било је 5.300 коња, 1981. године 4.470, а 1991. – 2.708. Смањење броја коња условила је механизације и развој саобраћајних средстава. И данас се у селима Буђево, Суви До, Тријебине и Раждагиња гаје расни тркачки коњи.

НАЧИН ЖИВОТА И СЕЗОНСКА КРЕТАЊА СТОЧАРА

Сточарство је вековима најважније занимање и основни извор прихода становника Сјеничког краја. То најбоље илуструје податак, да и они који живе и раде у Сјеници, држе стоку. Имајући у виду значај сточарства, с правом се може рећи да је и живот људи, како у току дана, тако и током године, условљен сточарством. Ливаде, пашњаци и стада оваца одредили су физиономију овог простора, али и унутрашње уређење стамбених објеката. Обиље квалитетне вуне условило је ткање ћилима, прекривача и израду предмета од коже. Уз стамбене објекте од дрвета су саграђени и „мљекари". У тим

објектима налазе се качице са сиром, док се у бусари ложи ватра, кува и прерађује млеко.

За сјеничке сточаре везана су унутрашња и спољашња сезонска кретања. У овај крај често су долазили сточари из Бихора и Западног Поморавља. У годинама, када није било довољно хране за стоку, сточари из Сјеничког краја спуштали су се у Поморавље, да би прехранили своја стада. Историјски догађаји у XIX и почетком XX века условили су да сјенички сточари доспу до северних крајева Србије у Подриње, а одатле су се спуштали у Босну, до Јање и Бјељине. Доспевали су чак до Солунског поља и Егејског приморја (Ракић Р., 1997, 113). Данас је честа појава да сточари из долине Ибра, Западног Поморавља, Ужичког, Ивањичког краја и Бихора, дају своју стоку лети на чување сточарима са Пештера. Мотив за узимање стоке на чување јесу додатни извори прихода, јер се зарађује 5-7 евра по грлу за чување у сезони. Довођење стоке на испашу из осталих крајева Србије условило је појаву сточних болести (*шуга, шепавост*), које се раније нису јављали у овом крају.

Унутрашња кретања сточара везана су за релацију село-станови. „*Стан*" је назив за сезонска сточарска насеља на Пештеру. Ова кретања се одвијају у оквиру атара једног или суседних села. У прошлости су унутрашња кретања сточара била знатно интензивнија. Процес миграција испразнио је сјеничка села, а тиме и смањио овакав вид кретања. У циљу бољег напасања стоке, људи су подигли станове у којима се живот одвија од маја до октобра. Станове чини неколико објеката од камена и дрвета прекривених шиндром или лимом. У подигнутим објектима станује се, прерађује млеко и чувају млечни производи, док се у торове затварају овце или говеда. Станови су углавном подизани поред река или извора. Данас су познати *Тузињски станови* на ободу Пештера, у селу *Дујке*, где нема струје и одакле се сточари враћају у Раждагињу, *Раждагињски*, а некада их је било и на *Равној гори*. Сточарске станове подигли су сточари из Љескове, Ђерека, Шипча, Сувог Дола, Набоја и Градца. Стада на Гиљеви напасају сточари из Гошева, Тријебина, Долића, Буђева и Раждагиња. Сточари из тих села тамо имају пашњаке, станове и зимске стаје. Стоку обичну гоне на испашу о *Ђурђевдану*, а враћају се у села о *Митровдану*.

СТАЊЕ И ПЕРСПЕКТИВЕ РАЗВОЈА СТОЧАРСТВА

О стању у сточарству на почетку XXI века најбоље указују подаци на основу теренских истраживања. Слика тог стања су ПК „Пештер", фарме подигнуте на селу и донекле ветеринарска станица. Ветеринарска станица се налази у Сјеници. Амбуланте су изграђене у Дугој Пољани, Карајукића Бунарима, Понорцу и Барама. Данас повремено раде само амбуланте у Дугој Пољани и Карајукића Бунарима, из разлога што је стално запослење ветеринара скупо, а сточни фонд десеткован. Поред државне ветеринарске станице постоје и две приватне. На основу величине сточног фонда, постојећу мрежу ветеринарских станица не би требало проширивати.

Да је присуство земљорадничких задруга веће, то би утицало на развој сточарства. Преко њих сеоском становништву би се обезбедила сточна храна, агрохемијска средства и механизација. Поред тога, оне би вршиле откуп сточарских производа. Овако је сеоско становништво препуштено само себи. Некада су ПК „*Пештер*" и „*Трговачко предузеће*" из Сјенице, вршили откуп сира и кајмака, а то данас раде накупци. Овај податак можда и најбоље осликава стање сјеничког села и његову економску снагу.

Ситуацију у ПК „*Пештер*", а тиме и у сјеничко-пештерском сточарству, најбоље илуструје стање на фармама подигнутим у пештерским селима које послују у склопу комбината. Због лоше организације, данас комбинат има око 1.000 оваца и 50 крава, што је немерљиво са економском снагом комбината у годинама успешног пословања. Кланица ради један дан у недељи, и то четвртком, када је пијачни дан у Сјеници (Павловић М., 2003).

У селу Врујица налази се фарма подигнута 1987. године са седам модерних штала, које су биле предвиђене за смештај оваца. Када је била у пуном радном замаху, фарма је имала 20 запослених и комплетну механизацију. Иако је планирана за смештај оваца (*150 оваца у једној штали*), по нужди су усељене краве. До 1993. године, фарма је имала комплетну механизацију. За почетак пропадања комбината везано је и пропадање ове фарме (свега 10% механизације ПК „*Пештер*" је у функцији). Она данас има само три запослена радника и гаји 65 грла говеда. Она на почетку XXI века изгледа јадно и запуштено. На сваком кораку се осећа запуштеност и немар, почев од механизације, која у кругу фарме стоји расходована, па до унутрашњег изгледа објеката. Унутар штала блато досеже до једног

метра, а говеда су запуштена и изгладнела. Фарма пружа слику интензивног пропадања.

Ништа није боља ситуација ни са фармом у Раковачким Бунарима. На њој се налази 750 оваца, 50 јагњади, два коња и једна крава. Има четири запослена радника. Од механизације фарма не поседује ништа. Иста ситуација је са фармама у Вранетићима и Биоцу.

Досадашњи покушаји оживљавања села подизањем индустријских објеката нису дали позитивне резултате. У циљу ревитализације села бољи предлог био је да се становништву дају робни кредити за механизацију и приплодну стоку. Са таквим програмом сеоска домаћинства економски би јачала, чиме би се створили услови за њихово прерастање у робне произвођаче, што би се даље могло остварити у корелацији са прерадним капацитетима. Оваква оријентација била је уско везана са радом ПК „*Пештер*", који поседује кланицу и има сертификат за извоз меса. Поред тога, комбинат је имао млекару са капацитетом 40.000 l млека дневно, а радила је свега са 12.000-15.000 l млека дневно. Комбинат је поседовао и хладњачу са дубоким замрзавањем капацитета 3.000 t. Узроке пропадања ПК „*Пештер*" треба тражити у чињеници да је „маказама секао везу са сировинском базом". То је подстакло и миграциона кретања становништва јер декретом нико неће да производи млеко, месо и сир.

Репро-ланац се мора завршити у прерадним капацитетима, а да би се завршио, Сјеница мора за своје производе обезбедити и прерадне капацитете са чврсто регулисаним пласманом сточарских производа. Да би дошло до побољшања у сточарству и да би се зауставили негативни демографски процеси треба сељака довести до робног произвођача. А то је могуће једино ако му се обезбеде наменски кредити и извесне донације за сточарску производњу.

ЗАКЉУЧАК

На основу истраживања на терену, највећи проблем са којим је суочен Сјенички крај, а који је условио и негативне привредне токове, пре свега на селу, јесте процес сталних миграција. Људи су се са овог простора исељавали јер нису имали услове за живот. Исељавањем становништва, одумирало је и сјеничко сточарство, пре свега овчарство. Оживљавање сточарства могуће је остварити

стварањем бољих услова за живот и рад становника на селу. То је могуће, пре свега, постићи изградњом локалне путне мреже.

Да би сточарство добило поново шансу, на том простору неопходна је измена расног састава, сигуран откуп, активирање постојећих капацитета, изградња мини фарми и увећање сточног фонда, јер ако на ливадама и пашњацима које по процени данас захватају преко 100.000 ha се гаји 20.000 оваца и 16.000 крава онда је то безначајно за овај крај.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Голош Х. (1997): Задруге у срезу сјеничком 1845-1847. године. Зборник Сјенице, број 8, Сјеница.
2. Истраживања на терену.
3. Крстић О. (1956): Природни услови и шумски пашњаци Југославије, Институт за економику пољопривреде, Суботица.
4. Лутовац М. (1977): Сточарство и сточарски живот на Пештерско-сјеничкој висоравни. Зборник радова, књига 29, САНУ, ГИ *Јован Цвијић*, Београд.
5. Масловарић Д. (1992): Традиционална пољопривреда на Сјеничко-пештерској висоравни. Гласник Етнографског музеја, број 56, Сјеничко-пештерска висораван, Београд.
6. Павловић М, Живковић Д. (2001): Географски аспекти привредног развоја у Новој Вароши. Научна монографија: Нововарошки крај – антропогеографска проучавања, Нова Варош.
7. Павловић М. (2004): Привреда Сјеничког краја. Научна монографија. Сјенички крај – антропогеографска проучавања, Географски факултет Универзитета у Београду, Београд.
8. Поповић З. (1990/91): Земаљска овчарска фарма „Пештер", Зборник Сјенице, број 6-7, Сјеница.
9. Ракић Р. (1997): Сточарство пештерског краја. Перспективе и проблеми привредног развоја Старе Рашке, научна монографија, Београд.

PERSPECTIVES AND PROBLEMS OF ANIMAL PRODUCTION IN THE SJENICA'S REGION

– S u m m a r y –

Sjenica's region is a part of the Raska region. The area is situated in the southwest of Serbia. Regarding the ground configuration this asre is sutanable for the development af animal production, under meadows and pastures. The biggest part of agicultural land, 89,5%, is under the meadows and pastures. As in this region dominates he population of Moslem religion, sheep-breeding are for the most prominent. According to the 2002 census the population of the Sjenica's region kept 25.430 cattles and 66.090 sheeps. In intent of regular use of pasture's surfaces is spread seasonal cattle – breeding. The development f cattle and sheep production in this area would contribute to the largest production of quality meat and milk. Agricultural production shold be concerned on greater production of quality foodstuff.